

Zdravko Ivanović*

RAZVOJ NEKIH URBANIH NASLEJA U SR CRNOJ GORI

Urbana naselja u Crnoj Gori su starog postanka. Uslovi u kojima su se razvijala urbana naselja bili su specifični, čemu su najviše doprinjeli istorijski uslovi. To su praktično bile varoši i varošice. Urbanistički izgled gotovo svih naselja govori o uticaju raznih epoha i civilizacija. Zbog heterogenih prirodnih i istorijskih uslova ova crnogorska naselja su se sporo i dosta različito razvijala. U njihovom razvitku izdvajaju se stagnantnije i dinamičnije etape. Stagnantnom se može smatrati viševjekovna turska epoha. Sva urbana naselja bila su izraz ekonomske i kulturne zaostalosti. Dinamičnije etape u razvoju crnogorskih naselja nastaju posle Berlinskog kongresa (1878). Crnogorska privreda naročito do Berlinskog kongresa, bija je nerazvijena, pa se to moralo negativno odraziti i na nivo urbanizacije. Međutim, u prvoj polovini XIX vijeka crnogorska privreda počinje da se izvlači iz krajnje zaostalosti i da se oslobadja patrijahalnih ostataka kojima je bila opterećena. Za ovaj period se može reći da je većina gradskih odnosno varoških naselja u Crnoj Gori imala zanatske i trgovačke funkcije. Takvoj grupaciji pripadala su sledeća manja naselja varošskog tipa: Danilovgrad, Andrijevića, Rijeka Crnojevića, Virpazar, Mojkovac, Petrovac i dr.

Ako uzmemo današnje kriterijume, ondašnja »urbana naselja« Crne Gore, mogla bi se nazvati *gradovima*, samo zbog funkcija, koje su imala. Interesantno je napomenuti da jedan dio naselja u Crnoj Gori nijesu imala dva osnovna kriterijuma koja jedno naselje definišu kao grad a to su: a) da naselje nema manje od 2.000 stanovnika; b) učešće nepoljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu tog naselja. Tek 1931. godine ondašnja Podgorica (Titograd) imala je nešto preko 10.000 stanovnika i više od 40% nepoljoprivrednog stanovništva. U predratnom periodu ni jedno gradsko naselje u Crnoj Gori nije imalo čisto industrijsku funkciju.

Prije II svjetskog rata Crna Gora je bila najneurbanizovanije područje Jugoslavije. 1921. godine koeficijent urbanizacije u Crnoj Gori bio je 6,5%, a 1931. godine 7,1%.

Odvijajući se kao prateća pojava opšteg procesa društveno-privrednog razvoja, naročito industrijalizacije, proces urbanizacije u SR Crnoj Gori, u periodu poslije II. svjetskog rata, imao je relativno ubrzan tok koji najbolje ilustruju podaci o opštem nivou urbanizovanosti, kretanju gradskog stanovništva i broju gradova. Razvoj industrije v SR Crnoj Gori, uslovio je i njen brži privredni razvoj. To je svakako uslovalo i povlačilo kretanje stanovništva sa sela u gradove i porast gradskog stanovništva. Izgradnja željezničke pruge Beograd — Bar, Nikšić — Titograd i

* Dr., doc, Geografski inštitut, Ekonomski fakultet, 81000 Titograd, glej izvleček na koncu zbornika.

Jadranske magistrale predstavljaju veliki značaj za razvoj onih urbanih naselja, koja se nalaze pored pomenutih komunikacija ili pak prolaze kroz takva naselja.

Prema statističkim podacima iz 1931. godine u 36 naselja varošskog tipa živjelo je 12.485 domaćinstava, odnosno 60.416 stanovnika. Sa pojavom industrijalizacije dolazi do socioekonomske transformacije i novog prostornog pomjeranja stanovništva. Tako je u periodu 1953 — 1961. godine procenat poljoprivrednog stanovništva opao sa 60,3 na 43,9 %, a u periodu 1961 — 1971. godine sa 43,9 na 34,2 %.

Prema popisima godinama gradsko stanovništvo SR Crne Gore imalo je sledeći porast: 1953. godine 64.900, 1961. godine 101.517 i 1971. godine 181.283 stanovnika. Gradsko stanovništvo Crne Gore povećalo se 1971. godine dva i po puta u odnosu na 1953. godinu.

Jedan od najvažnijih pozitivnih promjena u razvoju urbanih naselja SR Crne Gore (uzimajući u obzir sadašnje statističke kriterijume o gradu) jeste stalno povećanje broja gradova. 1948. godine bilo je 4, 1953. 9, 1961. 11, a 1971. godine 19 gradskih naselja. Broj gradskih naselja 1971, u odnosu na 1961. godinu povećao se za 8, a broj gradskog stanovništva za približno 80.000 lica. Tako je u 19 gradskih naselja 1971. godine živjelo 181.283 lica ili 34,23 % stanovništva.

Razna istorijska, arheološka i antropogeografska istraživanja upućuju na konstataciju da su urbana naselja Crne Gore starog postanka. Na prostoru Crne Gore očuvani su ostaci gradova iz ilirskog, rimskog, vizantijskog, slovenskog i turskog perioda. Kao rimska naselja mogu se smatrati Duklja, zatim Nikšić i Danilovgrad koji su na karti rimskih komunikacija označeni pod imenima Anderba i Halata i Pljevlja, pošto su u blizini Pljevalja (Kominama) nadjeni ostaci rimskog naselja.

Poslije Berlinskog kongresa Crna Gora se teritorijalno proširila prema sjeveru i dobija jedan broj novih gradova (Podgoricu, Nikšić, Kolašin, Bar, Ulcinj, Spuž). U novodobijenim gradovima počinje se mijenjati i struktura stanovništva. U dotadašnjim turskim gradovima bili su razvijeni zanatstvo i trgovina. Sa izgradnjom novih puteva u ovim naseljima stvaraju se novi pazari, pa je unutrašnje tržište moglo objediniti najznačajniji dio trgovačkog prometa. Gradovi su opasani srednjovjekovnim zidovima. Crnogorsko stanovništvo se naseljava oko njih i počinju se formirati takozvane »nove varoši«, kao što je slučaj kod Podgorice, Nikšića, Cetinja i drugih naselja.

Mali je broj urbanih naselja u Crnoj Gori koji su prije drugog svjetskog rata građeni planski. Najveći broj urbanih naselja razvijao se stihijno. Najstariji urbanistički planovi u Crnoj Gori prije II svjetskog rata, prema kojima se odvijala planska izgradnja varoši i varošica, bili su: urbanistički plan Cetinja iz 1860. godine, urbanistički plan Danilovgrada iz 1870. godine (autor Dragutin Milutinović), Sladeov plan Nikšića iz 1883. godine, Vormanov plan Nove varoši (Podgorice) iz 1886. godine, projekat Bara i Barske luke iz 1905. godine i dr.

U periodu posle drugog svjetskog rata, razvoj urbanih naselja u SR Crnoj Gori bio je dosta intenzivan. Prišlo se postepeno izradi, usvajanju i donošenju prostornih i urbanističkih planova od strane skupština opština. Donošenjem Regionalnog prostornog plana Južni Jadran (1969. g.) i Regionalnog prostornog plana sjevernog područja Crne Gore (1972. g.), suštinski je izradjen prostorni plan Republike. Razrada prostornog plana Republike vrši se putem izrade generalnih urbanističkih planova. Dalja razrada generalnih urbanističkih planova ostvaruje se izradom detaljnijih urbanističkih planova. Na području SR Crne Gore Regionalnim planom »Južni Jadran« su zahvaćene teritorije devet opština: Herceg-Novi, Kotor, Tivat, Budva, Bar Ulcinj, Titograd, Cetinje i Danilovgrad. Regionalni prostorni plan sjevernog područja Crne Gore obuhvata teritoriju ostalih 11 opština: Nikšić, Plužine,

Šavnik, Žabljak, Pljevlje, Bijelo Polje, Ivangrad, Rožaje, Plav, Mojkovac i Kolašin. Glavni gradovi ovih komunala nose danas istoimene nazive. Prema zakonskim odredbama, sve opštine SR Crne Gore bile su obavezne da izrade i donesu generalne urbanističke planove. Za područje zahvaćeno Regionalnim prostornim planom Južni Jadran, nakon donošenja ovog plana svih devet opština ovog regiona izradile su i donijele generalne planove. Od 11 opština na području sjeverne Crne Gore generalne planove izradile su i usvojile: Plužine, Žabljak, Mojkovac, Kolašin, Nikšić, Rožaje, a u fazi izrade su kod Bijelog Polja, Ivograda i Plava. Opštine: Pljevlja i Šavnik, nemaju još uvijek generalne urbanističke planove.

Period poslije II. svjetskog rata karakteriše se time, da još uvijek u nekim urbanim naseljima sjeverne Crne Gore ne postoje stručne institucije koje se bave ovom problematikom, sem u većim gradovima. Evidentna je i pojava da opštinski zavodi za urbanizam i projektovanje tih naselja nemaju stručnih kadrova. Zato su se neka urbana naselja nakon oslobodjenja do 1950. godine izgrađivala stihijno, a ne planski i urbano. Urbanističke planove ovih naselja najčešće su radili pojedini autori (arhitekti) ili projektantske organizacije sa strane. Urbanistički planeri nijesu više samo arhitekti, već čitav tim stručnjaka raznih struka (ekonomista, pravnika, geografa, sociologa i dr.).

Zbog ograničenosti prostora nijesmo u mogućnosti da detaljno prikazemo koncept pojedinih urbanističkih planova za urbana naselja, već samo neka fragmentarna zajednička obilježja. U fizionomiji gradova sjeverne Crne Gore nastale su korjenite promjene. One su realizovane kroz najsavremenije aspekte urbanizacije. Gradovi već imaju asfaltne ulice, trgove, ulične drvorede. Pojedine urbane cjeline i gradske četvrti su sa specifičnom arhitektonskom i urbanističkom fizionomijom. Veliki spektar arhitektonskih rješenja i kontrasti starog i novog daju ovim urbanim naseljima poseban pečat. Pažnju osobito privlače stari i novi trgovi s fizionomijom starih ili modernih formi, kulturno-istorijskim spomenicima i zelenilom. Ovakve urbane cjeline dosta su česte u starijim cjelinama gradskih naselja. Međutim, nedostaju prostrani, skladni i savremeno oblikovani trgovi novijih datuma sa svojim funkcijama. Pojedine objekte nepravilno locirane na ovakvim trgovima treba izmjestiti. Na ovom prostoru treba uskladiti razvoj pojedinih privrednih grana, koji sa aspekta prostora mogu lako doći u koliziju (razvoj turizma i razvoj metalurgije, metalurgije i gradskih naselja, metalurgije i zaštite prirodnih svojstava nekih rijeka i sl.). I još uvijek nizak nivo urbanizacije urbanih naselja sjeverne Crne Gore upravo proističe i iz niskog nivoa raznih naseljenih (gradskih) infrastruktura i niskog nivoa servisa.

Imajući u vidu zagadjenost urbane sredine, često je izvršena nepravilna lokacija pojedinih zona posebno industrijske zbog čega ih treba izmjestiti na novim prostorima (Pljevlja, Ivangrad i dr.).

Crnogorsko primorje sa svojim urbanim aglomeracijama karakteriše mnoge ekonomske, demografske i socioioške promjene. Ovaj prostor naseljavale su mnoge civilizacije. To nam potvrđuju i ostaci starih naselja, utvrđenja i mnogobrojni kulturno-istorijski spomenici. Duž same obalske linije Crnogorskog primorja stvorene su zgusnute aglomeracije koje su vrlo često predstavljale srednjevjekovne autonomne gradove. Ti gradovi su (često) opasani zidinama i predstavljaju prava utvrđenja.

Poslijeratnu urbanističku izgradnju karakteriše stihijnost bez donošenja urbanističkih planova. Tek posle 1955. godine pristupilo se izradi urbanističkih planova. Međutim, ovi planovi nijesu bili programski dobro razradjeni, radjeni su od raznih autora bez saradnje sa pojedinim komunama ovog regiona i bez regionalnog sagledavanja koncepcije razvoja područja. Tek nakon nekoliko godina mahom su se kritički procjenili nedostaci planiranja i negativnosti u izgradnji ovog područja.

Urbanističku izgradnju urbanih naselja Crnogorskog primorja karakterišu mnogi nedostaci. To se odnosi prije svega na tip i stil projekata, koji vrlo često odudaraju od pejzažno-ambijentalnih osobina Crnogorskog primorja. Nepravilno je izvršena i lokacija privrednih objekata koji su narušavali izgled starih aglomeracija ili prirodne ljepote (naprimjer lociranje nečiste industrije u Kotoru i bentonita u Buljarići blizu Petrovca). Čitavo područje od Ulcinja do Herceg-Novog bilo je zahvaćeno objektima za turističke kapacitete koji su podignuti na samoj plaži, pa su na taj način zauzeli centralni i najljepši položaj na samoj obali. Kada je u pitanju lociranje, zapaža se gradnja objekata bliže smoj obali, bez obzira na topografske uslove terena. Stanje infrastrukturnih objekata u urbanim naseljima Crnogorskog primorja je veoma slabo. Nijedno naselje nema u potpunosti riješenu kanalizaciju, a nije riješeno ni pitanje snabdijevanja pijaćom vodom. Osjeća se nedostatak modernih asfaltiranih kolovoza, parkirališta, trotoara, servisne službe, parkova i skverova.

U proteklom periodu došlo je do narušavanja projekta »Južni Jadran«. Poseban vid narušavanja koncepta generalnih planova, a time i Regionalnog plana na području primorskih opština, čini bespravna izgradnja porodičnih i vikend kuća, čiji se broj procenjuje na oko 3.000. Ovaj vid izgradnje je prvenstveno posledica nedostatka detaljnih urbanističkih planova kao i neorganizovanosti i kadrovske neosposobljenosti i neefikasnosti opštinskih urbanističkih službi. Neblagovremena je bila revizija generalnih urbanističkih planova u petogodišnjem roku kako je to Zakonom propisano.

Kao dalji primjeri narušavanja »Projekta Južni Jadran« su sledeći:

a) na području Boke Kotorske došlo je do rekonstrukcije i proširenja postojećih industrija na istim lokacijama, što je u suprotnosti već usvojenim planovima kojima je bilo predviđeno dislociranje industrije sa područja Kotora i Tivta i koncentracija istih na području Grbaljskog polja.

b) Skupština opštine Herceg- Novi izmijenila je detaljni plan Igala izradjen u okviru Projekta Južni Jadran, ali samo u pogledu prostorne kompozicije dok je namjena prostora ostala nezamijenjena.

c) Nije došlo do izgradnje zaobilaznog magistralnog puta oko Bara, već je Jadranska magistrala uvedena u gradsko tkivo. Takodje, i lokacija predviđena za željezničku stanicu nije u skladu sa Generalnim planom Bara.

d) Na prostoru predviđenom za budući gradski centar Ulcinja došlo je do intenzivne individualne stambene izgradnje, a Jadranska magistrala prolazi kroz gradski centar Ulcinja.

Katastrofalni zemljotres od 15. aprila 1979. godine nanio je velika rušenja urbanim naseljima u Crnoj Gori, a osobito su stradala naselja duž Crnogorskog primorja. Snažno je pogodjeno Cetinje, a znatne materijalne štete pretrpjeli su Titorgrad, Danilovgrad, Nikšić pa i neki sjeverni gradovi kao Plav, Ivangrad i dr.

Stari ulcinjski grad, naselje koje datira od vremena Ilira i koje nosi pečat mnogobrojnih civilizacija što su se smenjivale na njegovom tlu, više ne postoji. Teško su stradali njegovi bedemi, čiji su se djelovi sunovratili u more.

I Stari Bar je potpuno uništen. Kao što je poznato, nedavno je završena II faza izgradnje Luke Bar, čime je ona osposobljena za prihvatanje i otpremu 4 — 5 miliona tona robe godišnje. Zemljotres je svojom rušilačkom snagom uništio gat broj 2, i znatno broj 3, a ostale, zajedno sa skladištima, znatno oštetio.

Stara Budva, jedno od najvećih arheoloških nalazišta sa ostatcima Ilirskog, grčkog i rimskog doba, sva je u ruševinama. Njegovih 900 stanovnika tamo više

za dugo vremena ne mogu živjeti. U Budvi je posebno stradao hotelski kompleks na Slovenskoj plaži tako da na tom mestu nema više zdravih hotela.

Kotor, koji predstavlja jednu od najčuvanijih starih urbanih cjelina na Mediteranu, sav je u ruševinama.

Herceg-Novi — veoma staro naselje iz 14. vijeka — nije pošteđen od ovih katastrofalnih razaranja. Citadela je potpuno uništena, a ozbiljno su oštećeni Kanli — kula, Forte Mare i dr.

Jedna od najtežih posljedica katastrofalnog zemljotresa jeste stradanje kulturno-istorijskih spomenika u urbanim cjelinama Crnogorskog primorja i u Cetinju. Naročito su stradali stambeni objekti od kojih su mnogi za rušenje, a neki se mogu sanirati. Teško su oštećeni industrijski, školski, zdravstveni i ugostiteljski objekti na Crnogorskom primorju, a mnogi od njih su potpuno uništeni. Stradali su i objekti infrastrukture kao vodovod i kanalizacija. Velike štete pretrpjeli su i PTT veze. Elektroinstalacije i postrojenja na čitavom zahvaćenom prostoru takodje. Na više mjesta je oštećena Jadranska magistrala (kod Kamenara 220 m njene trase potonulo je u more). Ozbiljno je oštećena željeznička pruga od Sutomora do Bara.

Do sada preduzete mjere su nužno imale interventni karakter i cilj im je bio da se obezbijedi smještaj i zbrinjavanje stanovništva u prvi mah u improvizovanim uslovima, da se obezbijedi rad komunalnih i drugih službi, zdravstvena zaštita stanovništva i nastavak rada obrazovnih institucija, oživljavanje privrednih aktivnosti i dr. Međutim, od sada treba preduzimati čitav kompleks mjera kojima treba postići normalizaciju života na višem stepenu od dosadašnjeg što će značiti kvalitetnu sanaciju, obnovu i izgradnju urbanih naselja u SR Crnoj Gori. Bolji i povoljniji smještaj stanovništva dobija u ovom trenutku prvorazredni značaj. Zbog toga su već i određene lokacije za izgradnju objekata privremenog smještaja za gradove i urbanizovana naselja priobalnog pojasa i Cetinja.

Posebno značajno mjesto u pripremanju samoupravnih i društvenih planova sanacije, obnove i izgradnje postradalog područja imaju prostorni i urbanistički planovi. Njihova revizija i prilagodjavanje novonastaloj situaciji zahtijeva obavljanje mnogih složenih zadataka, kao što su geološka, seizmička, geodetska i slična istraživanja. Poznato je da je čitavo Crnogorsko primorje sa zaledjem geološki veoma složeno. Na takvom prostoru nalaze se razne geološke pojave kao što su plitka i duboka klizišta, odroni, labilne padine, soulina, padinski blokovi, nevezani nanosi, zatim slabo nosiva muljevita tla i močvarni djelovi. Znatan broj potoka završava svoj tok u moru, a na tim djelovima su obično deponovani nanosi i formirane manje zaravni, u obliku lepezastih proširenja. Na takvim površinama iz estetskih razloga i »pogleda na more« gradili smo stambene objekte, hotele i druge objekte. Zato je u budućnosti potrebna saradnja, geologa, seizmologa, geografa, urbanista, staričara i drugih da bi se uradili čvrsti objekti koji bi mogli da izdrže katastrofalne zemljotrese, a što je bio dosadašnji propust kod urbanizacije sela i gradova na području pogodjenom zemljotresom.

Imajući u vidu činjenicu da je Regionalni prostorni plan »Južni Jadran« donesen prije jednu deceniju i posledice nedavnog katastrofalnog zemljotresa, smatramo da su se stekli svi realni i pravni uslovi za pokretanje postupka revizije prostornog plana »Južni Jadran«, a to znači i reviziju svih urbanističkih planova za urbana naselja što će se svakako perspektivno pozitivno odraziti na razvoj urbanih naselja SR Crne Gore.

LITERATURA

1. Dr Zdravko Ivanović: Osnovne karakteristike urbanizacije Crne Gore posle II svjetskog rata. Zbornik X jubilarnog kongresa geografa Jugoslavije. Beograd 1976.
2. Plan fizičkog razvoja regije sjeverna Crna Gora. Republički zavod za urbanizam i projektovanje SRCG. Titograd 1970.
3. Dr Boris Sikošek i mr. Miloš Manojlović: Zemljotresi. Beograd 1979.
4. Crna Gora. Zemljotres. »Pobjeda«. Titograd 1979.
5. Informacija o »Projektu Južni Jadran«. Republički sekretarijat za privredu. Titograd, maja 1979.
6. Komisija za urbanizam, planiranje i uređenje prostora na području postradalom od katastrofalnog zemljotresa: Izveštaj o utvrđivanju lokacija za izgradnju objekata privremenog smještaja stanovništva i javnih službi. Titograd, maja 1979.

Zdravko Ivanović

DEVELOPMENT OF SOME URBAN CENTRES IN SR OF MONTENEGRO

Specific conditions, in which urban settlements have developed in Crna Gora before World War II, were a result of the historical development. Urban settlements consisted predominantly of small towns. Until 1931, there was no town in Crna Gora with more than 10.000 inhabitants, except Podgorica (now Titograd).

After World War II Crna Gora was the least urbanized area in Yugoslavia. Urbanization coefficient in 1921 was 6,5 %, and 34,23 % in 1971.

Very small number of urban settlements in Crna Gora before the last war developed according to plans at that time. The oldest urban plans, according to which towns and small towns were developed were: Plan of Cetinje from 1860, plan of Danilovgrad from 1870 (the author was Dragutin Milutinović), Slade's plan of Nikšić from 1883, Vorman's plan of New Town (Podgorica) from 1886, plans of Bar and port ob Bar from 1905.

In the period after the war developing process of urban settlements in SR of Crna Gora has been intensive. This is due to the process of industrialization, construction of railways Beograd—Bar and Nikšić—Titograd and finalization of Ardiatic highway. Urban and space plans are made and accepted gradually by Assemblies of Communes. Regional plan of the Republic is made according to the regional plan »Južni Jadran« and Regional Plan of the North parth of Crna Gora. The first plan was made 1969 and comprises following communes: Nikšić, Plužine, Šavnik, Žabljak, Plevlja, Bijelo Polje, Ivangrad, Rožaje, Plav, Mojkovac and Kolašin. The second plan, made in 1972, comprises nine communes: Herceg Novi, Kotor, Tivat, Budva, Bar, Cetinje, Ulcinj, Titograd and Danilovgrad. On the basis of all these regional plans in all communes a General Urban Plans were maid, except for communes of Plevlja and Šavnik. Plans of Bijelo Polje, Ivangrad and Plav are in the phase of elaboration. More detailed elaboration of General urban plans are realizing by detailed urban plans. The stage of elaboration of detailed plans is not satisfactory, especially in the North parth of Crna Gora. Communes, elaborating detailed plans in numbers, are following: Titograd 15, Nerceg-Novi 14, Budva 7, Bar 6, Tivat 3, Cetinje 2, Žabljak 2, Kotor 2, Ulcinj 1, Mojkovac 1 or toally 53.

According to statistical data in 1971, Crna Gora had 1260 settlements: 1174 of them were rural, 19 urban and 64. mixed. However, in 1948 there were 4 urban settlements, in 1953 9 and the same number in 1961. In 19 urban settlements in 1971 were living 181.273 inhabitants or 34,23% of the total population of the Republic. The increase of number of urban population illustrates the strenght of the proces of urbanization in SR of Crna Gora.

Catastrophical earthquake on April 15. 1979, destroyed many of urban settlements in Crna Gora, especially along the Adriatic coast and town of Cetinje, as well as settlements on the northern part of SR of Crna Gora. Cities of Titograd, Danilovgrad and Nikšić suffered considerable material losses as well as settlements on the northern part of Crna Gora. Due to material assistance from abroad and undertaken measures on sanation, reconstruction and construction of urban settlements in the area where the earthquake accured it is necessary to except in perspective more beautiful and more urban prospects of urban centres in SR of Crna Gora.